

УДК 316.752:316.422

doi: <http://dx.doi.org/10.30970/VSO.2023.17.07>

**Індивідуалізація ціннісної свідомості українців:
способи емпіричного вимірювання
та результати їх застосування**

Вікторія Беляєва

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
майдан Свободи, 4, Харків, 61022,
belyayevava@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0437-0116>

Актуальність зумовлена зафіксованою тенденцією індивідуалізації ціннісної свідомості населення України та процесом активних ціннісних зрушень у свідомості українців під впливом повномасштабного вторгнення Російської Федерації на територію України. Розглянуто теоретичні засади вивчення зазначеної проблематики (концепція індивідуалізованого суспільства З. Баумана, розуміння індивідуалізації У. Бека). Незважаючи на теоретичну розробленість проблематики індивідуалізації в суспільстві, відсутні приклади емпіричних досліджень з цієї тематики, що спонукає до пошуку способів емпіричного вимірювання процесу індивідуалізації. Концептуалізовано та операціоналізовано індивідуалізацію як ціннісний процес, виходячи з того, що індивідуалізовані практики, характерні сучасним українцям у різних сферах, мають ціннісну зумовленість. Запропоновано авторську систему індикаторів індивідуалізації на основі анкети Світового дослідження цінностей. Основними з них є такі показники, як цінність незалежності, недовіра до людей, підтримка залежності доходів від індивідуальних зусиль та підтримка відповідальності за власну забезпеченість. Проаналізовано, які аспекти для розуміння процесу індивідуалізації ціннісної свідомості надають: аналіз одновимірних розподілів за окремими індикаторами, метод побудови фільтрів, аналіз двовимірних розподілів, кластерний аналіз). У результаті здійснення кластерного аналізу виділено три групи українців, яким характерна індивідуалізація ціннісної свідомості різною мірою: найбільш близькі до індивідуалізації, середньовіддалені та значно віддалені від цього процесу. Перша група виявилась найбільш чисельною.

Аналіз даних Світового дослідження цінностей дає можливість лише частково вивчити процес індивідуалізації ціннісної свідомості українців, адже анкета не містить всіх питань, які б відповідали розумінню індивідуалізації як ціннісного

@ В. Беляєва

процесу. Розглянуто перспективи розвитку тенденції індивідуалізації ціннісної свідомості українців. Запропоновано низку гіпотез, серед яких припущення про подальший розвиток тенденції індивідуалізації ціннісної свідомості українців, незважаючи на необхідність вдавання до колективних практик, що спричинено війною в Україні.

Ключові слова: індивідуалізація, цінності, ціннісні процеси, ціннісні трансформації, емпіричне вимірювання.

Ціннісні орієнтири, що превалюють в суспільстві, значною мірою визначають його розвиток. Наразі в Україні відбуваються процеси ціннісних зрушень, зумовлених повномасштабним вторгненням Російської Федерації на територію України. Однією з актуальних тенденцій ціннісних трансформацій є індивідуалізація ціннісної свідомості українців, що була зафіксована нами раніше [див., напр., 1; 2; 7].

Звертаючись до вивчення індивідуалізації, ми постаємо перед проблемою досить високої теоретичної розробленості цієї концепції та відсутності емпіричних досліджень, які б вимірювали цей феномен.

Таким чином, метою публікації є визначення можливих способів емпіричного вимірювання індивідуалізації як ціннісного процесу та надання характеристики індивідуалізованим особам (кейс України).

Для досягнення поставленої мети ми концептуалізуємо та операціоналізуємо індивідуалізацію як ціннісний процес, а також застосуємо методи статистичного аналізу (аналіз одновимірних розподілів, побудова фільтрів, аналіз двовимірних розподілів, кластерний аналіз) для того, щоб охарактеризувати її та індивідуалізованих осіб.

Сучасний польсько-британський соціолог З. Бауман є автором концепції індивідуалізованого суспільства [4]. Вчений називає форму сучасності, в якій ми живемо, новою та відмінною від інших. Він пояснює свою думку, говорячи про те, що сьогодні ми вже не можемо вірити в щасливий кінець шляху, котрим йдемо, не можемо сподіватися на те, що досягнемо справедливого та безконфліктного суспільства, взагалі не можемо ні розраховувати на майбутнє, ні керувати ним. Сьогодні зростає кількість непередбачуваних наслідків від дій та вчинків індивідів, а майбутнє може бути зовсім неочікуваним.

Ще однією особливістю сучасності З. Бауман вважає скасування державного контролю та приватизацію задач і обов'язків модернізації. Тобто робота, яку раніше люди виконували колективно, сьогодні поклали на окремого індивіда, щоб він справлявся з нею, використовуючи власні ресурси та докладаючи зусиль волі. На думку соціолога, ідея організації суспільства, яка полягала в побудові справедливого суспільства, трансформувалася в ідею відстоювання прав людини.

Соціолог наголошує на тому, що сучасна особистість, знаходячись в компанії, може лише тільки зрозуміти, що сьогодні потрібно виживати у власній безнадійній

самотності, що життя кожного індивіда сповнене небезпеками, ризиками (оперуючи термінологією У. Бека), та цим загрозам треба протистояти, необхідно боротися з ними без сторонньої допомоги. Хоча люди й мають подібні проблеми, однак якщо їх зіставити, вони не утворюють єдиного цілого, не отримують нові якості, а тому об'єднання, згуртованість, колективність не допоможуть у їхньому вирішенні, вони не стануть легшими за таких умов. Залежати від когось вже неможливо.

Сучасне суспільство З. Бауман називає індивідуалізованим суспільством, докладно вивчає його особливості та доходить висновку, що воно має три основні ознаки. По-перше, вчений зазначає, що сьогодні індивід втрачає контроль над більшістю значимих соціальних процесів. По-друге, через це зростають і прогресують невизначеність та незахищеність особистості перед неконтрольованими змінами. Та по-третє, в таких умовах з'являється та розвивається прагнення індивіда до відмови від досягнення певних цілей у перспективі заради отримання негайних результатів, що призводить до дезінтеграції індивідуального та соціального життя [5].

Характеризуючи індивідуалізоване суспільство, З. Бауман зазначає, що сьогодні люди помічають залежність їхніх можливостей від непередбачуваних, непередбачуваних їм «таємничих сил» [4]. Приблизно така сама думка є основою концепції суспільства ризику сучасного німецького соціолога У. Бека, з яким З. Бауман багато в чому погоджується та на якого посиляється у власних роботах. У. Бек зазначає, що виробництво матеріальних благ супроводжується виробництвом суспільних ризиків. Ми не завжди усвідомлюємо це, але постійно стикаємося з ризиками та створюємо нові. На думку вченого, процес виробництва ризиків супроводжує модернізація. Це сприяє індивідуалізації свідомості [6]. Тобто У. Бек, як і З. Бауман, називає індивідуалізацію продуктом сучасності.

Ульріх Бек визначає індивідуалізацію як новий спосіб усупільнення, як своєрідну «метаморфозу» або «категоріальну зміну» у відносинах суспільства та індивіда. Вчений виділяє три аспекти індивідуалізації:

а) «аспект звільнення», що означає звільнення від традиційних обставин панування та забезпечення; б) «аспект розчаклування», тобто втрата традиційної стабільності з точки зору дієвого знання, віри та прийнятих норм; в) «аспект контролю та реінтеграції», який є новим видом соціальної інтеграції. У. Бек вважає, що ці аспекти утворюють поза історичну модель індивідуалізації.

Вчений вбачає особливості індивідуалізації в тому, які наслідки вона має, а саме те, що самотійний індивід (або, як говорить автор, «одиначка») сам стає одиницею відтворення соціального елементу. Тобто індивід відокремлюється від сім'ї, її стабільна співвідносна рамка вже не займає місця класових соціальних зв'язків. У. Бек акцентує увагу на сильній залежності індивідуалізованої особистості від ринку (праці). Вчений пояснює, що така особливість характерна розвиненому суспільству ринку, якому не притаманні традиційні способи та можливості

забезпечення. Крім того, сьогодні на зміну колективним формам соціальних дій приходить «інституційно залежна структура контролю індивідуальних ситуацій» [6]. Індивіди не залежать один від одного, однак залежать від ринку праці, освіти, споживання тощо, та, на думку вченого, індивідуалізація стає найбільш прогресивною формою усупільнення, залежного від різних інституцій.

Отже, можемо побачити, що концепції індивідуалізації в наукових розробках З. Баумана та У. Бека загалом дуже схожі, перш за все ідейно, однак мають певні відмінності, що можна пояснити різними дослідницькими цілями цих соціологів.

Ми розглядаємо індивідуалізацію як ціннісний процес, який, відповідно, відбувається в ціннісній свідомості особистості. Ціннісну свідомість ми розуміємо як умовне місце вироблення певних ідеалів, еталонів, ієрархізації предметів та явищ, співставлення реального та бажаного.

Цінність є експліцитною або імпліцитною концепцією того, що бажано, яка є характерною для індивіда або групи та яка впливає на вибір доступних способів, засобів та цілей дії [10].

Для визначення індикаторів індивідуалізації ціннісної свідомості важливо звернутися до типології цінностей за М. Рокичем. Вчений запропонував поділяти цінності на дві групи: термінальні та інструментальні цінності. Термінальні цінності – це головні орієнтири особистості, її цілі, ідеали, переконання. Інструментальні цінності є певними засобами для досягнення цілей та ідеалів, які має індивід та які закладені в набір його термінальних цінностей. М. Рокич поділяє термінальні цінності на особистісні та соціальні, а інструментальні – на цінності моралі та цінності компетентності [11].

Звертаючись до поняття індивідуалізації, З. Бауман та У. Бек розглядали її, скоріше, як сукупність певних практик, характерних сучасним індивідам. Ми розглядаємо індивідуалізацію як ціннісний процес, адже

будь-яка практика має ціннісне підґрунтя. Тож ми пропонуємо вивчати індивідуалізацію через дослідження цінностей.

Отже, теоретичні засади щодо проблеми індивідуалізації є певною мірою розробленими на сьогодні, тоді як конкретних емпіричних підходів до її вивчення бракує. Тож ми пропонуємо власну систему індикаторів індивідуалізації ціннісної свідомості, засновуючись на анкеті Світового дослідження цінностей (World Values Survey) . Це дослідження не дає повноцінно вивчити процес індивідуалізації ціннісної свідомості, проте охоплює досить багато аспектів, що дозволяє нам виокремити певну систему індикаторів.

Відповідно до анкети вищезазначеного дослідження, ми виділили два найважливіших індикатори індивідуалізації: цінність незалежності та відповідальність за власну забезпеченість. Перша з них одночасно є термінальною та інструментальною, до того ж як соціальною, так і особистісною. Цю цінність ми вивчатимемо за допомогою питання «Перед Вами перелік якостей, які можна виховати у дітей в сім'ї. Які з них є найбільш важливими? Ви можете вибрати не

більше, ніж 5 якостей (варіант: «незалежність»)). Прагнення або не прагнення виховати у своїх дітях певну цінність свідчить про те, чи поділяють її самі респонденти. Тож ми розглядаємо це питання як індикатор цінності незалежності.

Відповідальність за власну забезпеченість є інструментальною цінністю, яку ми вивчатимемо за допомогою питання: «Де б Ви розмістили свою думку по цій шкалі, де «1» – Ви повністю погоджуєтесь із твердженням ліворуч, «10» – повністю погоджуєтесь із твердженням праворуч, та якщо Ваші погляди між цим, Ви обираєте цифру, яка Вам підходить (варіанти: «Держава повинна нести більше відповідальності за те, щоб усі громадяни були забезпечені» та «Люди більшою мірою самі повинні нести відповідальність за те, щоб себе забезпечити»)).

Це питання Q8 та Q108 в анкеті 7-ї хвили WVS і V15 та V127 в анкеті

3-ї хвили. Значення змінних, які свідчитимуть про індивідуалізацію, ми вважаємо такими: 1 – згадано; 2 – від 6 до 10.

Далі наведемо перелік інших важливих змінних, які можуть стосуватися проявів індивідуалізації, але не є основними, на нашу думку:

Питання (Q48 та V66): Деякі люди вважають, що вони абсолютно вільні у виборі і самі визначають своє життя, інші ж вважають, що вони ніяк реально не впливають на те, що з ними відбувається. Використовуючи цю шкалу, оцініть, будь ласка, в якій мірі, як Вам здається, Ви впливаєте на хід свого життя, де «1» означає «Зовсім не впливаю», а «10» – «Сильно впливаю»?

Значення змінної: 6-10.

Питання (Q57 та V27): Як Ви вважаєте, більшості людей можна довіряти чи потрібно бути дуже обережним у стосунках з людьми?

Значення змінної: Потрібно бути дуже обережним у стосунках з людьми.

Питання (Q106 та V125): Де б Ви розмістили свою думку по цій шкалі, де «1» – Ви повністю погоджуєтесь із твердженням ліворуч, «10» – повністю погоджуєтесь із твердженням праворуч, та якщо Ваші погляди між цим, Ви обираєте цифру, яка Вам підходить (варіанти: «Доходи мають бути більш рівними» та «Дохід має бути значно вищим у випадку більш істотних індивідуальних зусиль»).

Значення змінної: 6-10.

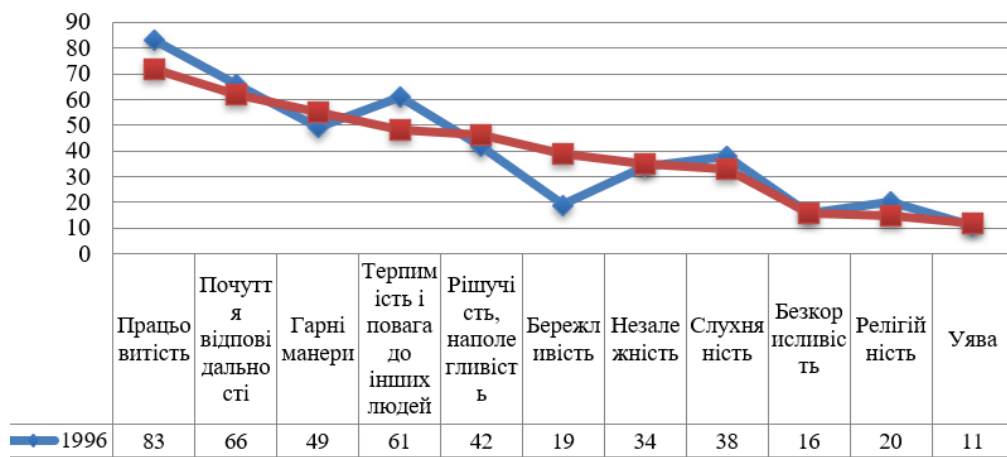
Питання (Q149): Більшість людей вважають, що і свобода, і рівність важливі, але якщо все-таки потрібно вибрати одне з них, що Ви вважаєте більш важливим?

Значення змінної: СВОБОДА.

Отже, виділивши основні індикатори індивідуалізації ціннісної свідомості, можемо переходити до їх аналізу.

За допомогою методу аналізу одновимірних розподілів ми перш за все можемо визначити, наскільки важливими були та є (рис. 1) цінності незалежності та відповідальності за власну забезпеченість, які ми виділили як головні індикатори індивідуалізації ціннісної свідомості.

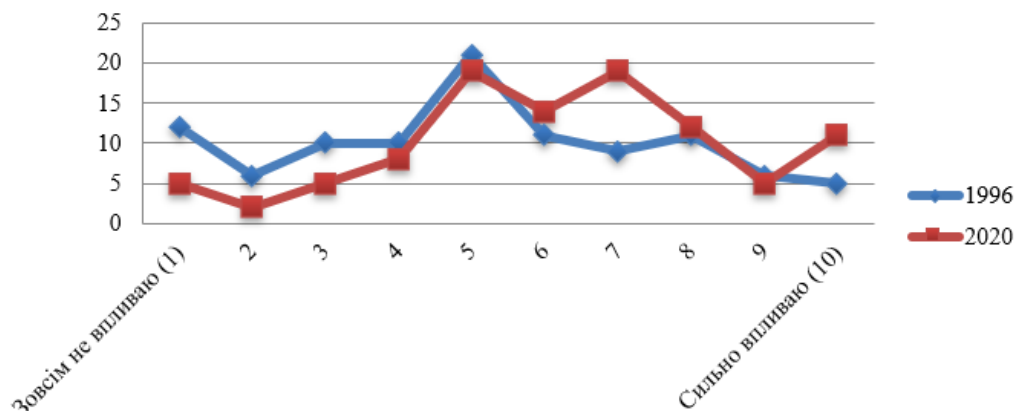
Рис. 1 Інструментальні цінності українців, 1996, 2020 (% загалом по масиву)

Отже, бачимо, що цінність незалежності не змінила свою позицію відносно інших цінностей, дивлячись на дані загалом по масиву, ми не можемо зафіксувати жодних зрушень. Проте можемо висунути гіпотезу, що після повномасштабного вторгнення цінність незалежності стане однією з панівних в ціннісній ієрархії українців.

Розглянемо розподіл за ще однією змінною, яку ми виділили. Питання Q48 та V66 щодо того, наскільки, на думку респондентів, вони є вільними у виборі життєвого шляху (рис. 2).

Рис. 2 Якою мірою Ви впливаєте на хід свого життя?, 1996, 2020 (% загалом по масиву)

Нас цікавить частка респондентів, чиї відповіді ближче до позиції «сильно впливаю», ніж до «зовсім не впливаю» (тобто значення 6-10). Якщо скласти ці частки, отримаємо 42% респондентів. Це не більшість, однак досить високий показник, щоб говорити про індивідуалістичні ціннісні аспекти.

У 2020 році частка респондентів, які вважають, що вони досить сильно впливають на своє життя, становить 61%, що є значно більше за 42%, що ми фіксували в 1996 році. Отже, за цим показником можемо певною мірою помітити тенденцію індивідуалізації.

Сьогодні, в умовах війни, ми припускаємо, що українці зазначали б про менший вплив на своє життя, адже вплив зовнішніх факторів на життя всієї країни є дуже суттєвим.

Звернемося до наступних змінних. Питання Q57 та V27, яке розкриває, чи довіряють респонденти людям. Ми поєднали дані двох хвиль в одну таблицю для покращення візуального сприйняття (табл. 1).

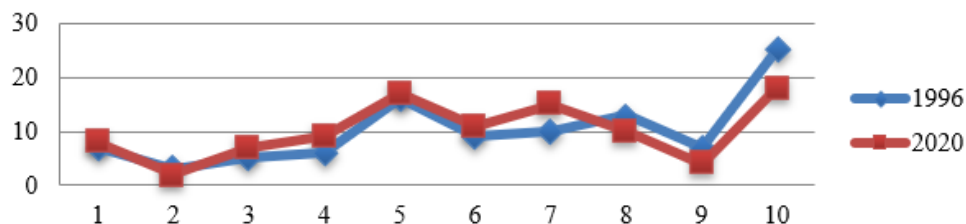
Табл. 1. Довіра до людей, (% загалом по масиву)

Твердження	1996	2020
Більшості людей можна довіряти	31	31
Треба бути дуже обережним у відносинах з людьми	69	69

Отже, бачимо, що дані повністю ідентичні, та вони характеризують невисокий рівень довіри до людей, що ми відносимо до ознак індивідуалізації ціннісної свідомості.

Питання Q106 та V125 допоможе нам виявити індивідуалізацію, адже оцінки 1-5 ми відносимо до колективістських ознак ціннісної свідомості, а 6-10 – до індивідуалістичних (рис. 3).

Рис. 3 Ставлення до рівності доходів, 1996, 2020 (% загалом по масиву)

1 – «Доходи мають бути більш рівними»

10 – «Дохід має бути значно вищим у випадку більш істотних індивідуальних»

Наведені вище дані демонструють спадну динаміку: 64% у 1996 році та 58% у 2020 році більш схильні до думки, що дохід має бути значно вищим у випадку більш істотних індивідуальних зусиль. Можемо частково пояснити це економічними ситуаціями в країні, які були в цих роках. Або ж відповідь на це питання не пов'язана з тенденцією індивідуалізації взагалі – далі ми звернемося до перевірки цієї гіпотези.

Питання Q149 ставить респондентів перед вибором між свободою та рівністю та, на нашу думку, ознакою індивідуалізації ціннісної свідомості українців певною мірою можна вважати переважання вибору свободи. Це питання не було представлено в анкеті 1996 року, тож розглянемо розподіл тільки за 2020 роком (табл. 2).

Табл. 2. Цінність свободи та рівності, 2020, (% загалом по масиву)

Цінність	%
Свобода	70
Рівність	30

Отже, здійснивши аналіз даних методом одновимірного аналізу, можемо зробити висновок, що такий метод дає можливість лише поверхнево торкнутися вивчення проблеми індивідуалізації ціннісної свідомості, виявити лише найбільш помітні тенденції. Однак індивідуалізація є комплексним процесом, він складається з багатьох ознак. Важливо перевіряти наявність та силу зв'язку між цими ознаками та багато інших аспектів, які неможливо вивчити, використовуючи тільки аналіз одновимірних розподілів. Досліджувана проблема потребує більш складних методів вивчення, до чого ми звернемося надалі.

Для того, щоб виділити респондентів, яким притаманна індивідуалізація ціннісної свідомості, ми застосуємо метод побудови фільтрів. Фільтр складатиметься з двох ознак, які ми визначили: цінність незалежності та відповідальність за власну забезпеченість. Таким чином, для побудови фільтру в масиві 1996 року виділяємо: V15=1 AND (V127=6 OR V127=7 OR V127=8 OR V127=9 OR V127=10), а в масиві 2020 року виділяємо: Q8=1 AND (Q108=6 OR Q108=7 OR Q108=8 OR Q108=9 OR Q108=10) (табл. 3).

Табл. 3. Індивідуалізовані особи, (% загалом по масиву)

Рік	N, осіб	%
1996	195	7
2020	146	13

Можемо побачити, що за кількістю 1996 року індивідуалізованих респондентів було більше, однак і вибірка була більшою, тож, порівнюючи частки, фіксуємо тенденцію зростання, причому майже у два рази.

Далі подивимось на соціально-демографічні характеристики респондентів, що входять до групи, яку ми виділили.

звернемося до побудови двовимірних розподілів щодо виокремлених методом фільтрів індивідуалізованих осіб та різних соціально-демографічних показників (рис. 4-9).

Підкреслимо, що ми не називаємо цю групу індивідуалістами. Це саме індивідуалізовані особи, адже вони просто мають певні аспекти індивідуалізації в ціннісній свідомості, а індивідуалісти – це ті, кому характерний індивідуалізм. Індивідуалізм не тотожний індивідуалізації як ціннісному виміру.

Рис. 4 Індивідуалізовані особи відповідно до покоління, 2020 (%)

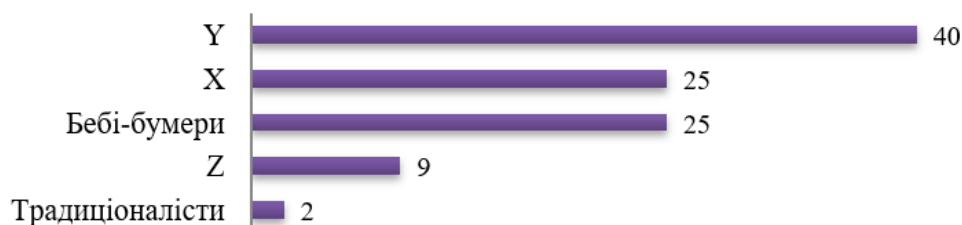

Рис. 5 Індивідуалізовані особи відповідно до статі, 2020 (%)

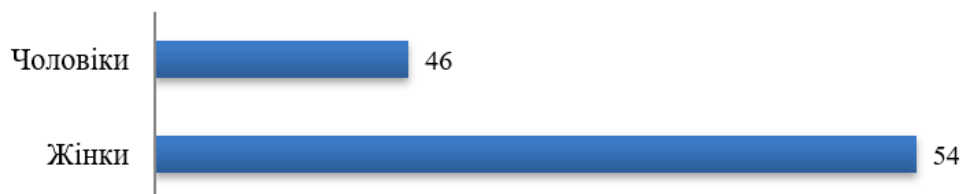

Рис. 6 Сімейний стан індивідуалізованих осіб, 2020 (%)

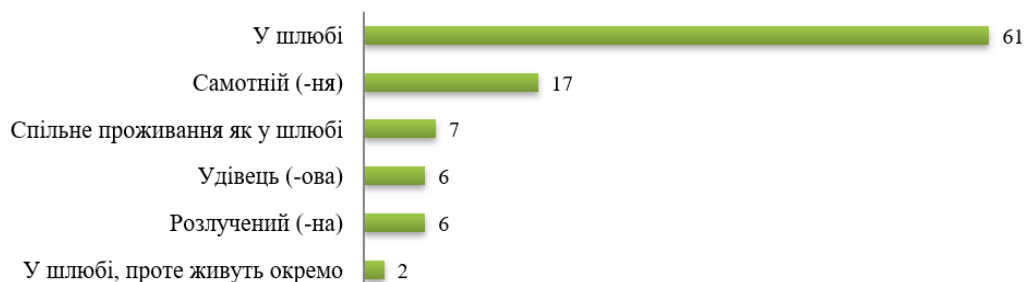

Рис. 7 Рівень освіти індивідуалізованих осіб, 2020 (%)

Рис. 8 Соціальний клас (суб'єктивна оцінка), 2020 (%)

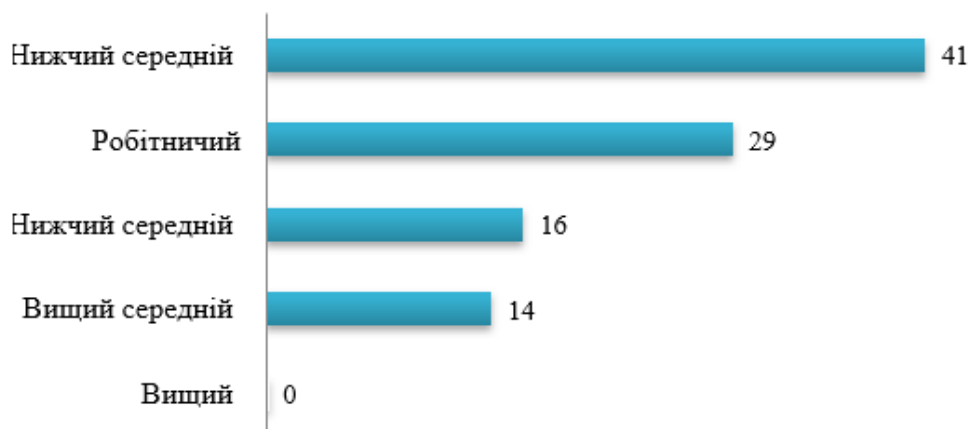

Рис. 9 Професійні групи індивідуалізованих осіб, 2020 (%)

Отже, індивідуалізована особа найчастіше має такі соціально-демографічні характеристики:

- 26-41 рік;
- жінка;
- щонайменше професійна передвища освіта;
- у шлюбі;
- нижчий середній соціальний клас;
- спеціаліст з вищою освітою.

З цього можемо зробити висновок, що індивідуалізовані особи – це зазвичай середньостатистичні люди, а не представники малочисельних соціальних груп, з чого виходить, що індивідуалізація є досить загальною, а не специфічною тенденцією.

Загалом можемо сказати, що метод аналізу двовимірних розподілів допомагає краще вивчити проблему, зіставити та порівняти різні змінні, що є важливим аспектом для занурення в тему. Проте він не дає можливість вивчати більш глибокі зв'язки, що необхідно для дослідження комплексних явищ.

Кластерний аналіз – метод, який передбачає об'єднання об'єктів у групи, тобто в кластери, за певними ознаками з метою побудови типології, ґрунтованої на емпіричних даних, а не на теоретичних конструктах, а також для перевірки гіпотези щодо теоретично сформованої типології. Є багато методів кластеризації. Ми використаємо метод ієрархічної кластеризації, щоб дослідити групи індивідуалізованих осіб. Будемо використовувати масив 2020 року.

У результаті здійснення кластерного аналізу вдалося утворити три кластери,

перший з яких містив 764 особи (59%), другий – 313 осіб (24%), а третій – 109 осіб (9%).

Для проведення кластерного аналізу було закладено чотири ключові індикатори, що вказують на індивідуалізацію (табл. 4).

Табл. 4 Характеристики кластерів за індивідуалізацією

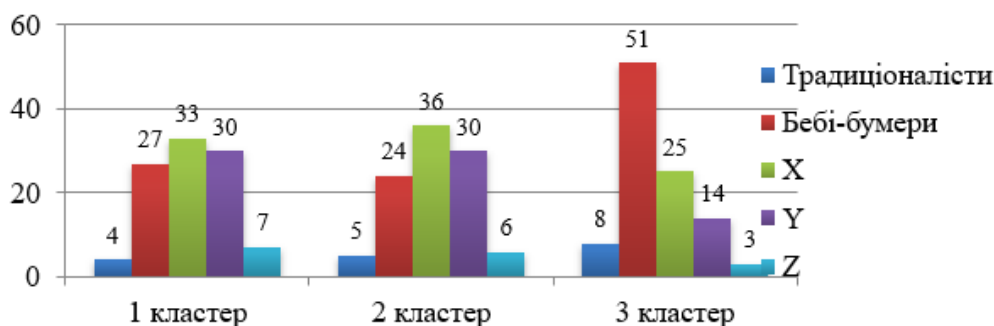
Характеристики	1 кластер	2 кластер	3 кластер
Цінність незалежності, %	37	36	26
Недовіра до людей, %	60	86	82
Підтримка залежності доходів від індивідуальних зусиль, S	6,4	7,4	1,3
Підтримка відповідальності за власну забезпеченість, S	5,9	1,7	2,6

Отже, можемо побачити, що представникам першого кластеру найбільш характерна індивідуалізація ціннісної свідомості. Представникам другого кластеру вона притаманна дещо менше, їм не вистачає прагнення до відповідальності за власну забезпеченість. Вони вважають, що держава має бути більш відповідальною за матеріальну забезпеченість громадян, ніж самі люди. Але в перспективі ціннісна свідомість цих респондентів могла б ще більше повернутися в бік індивідуалізації. Третій кластер представляє меншість, яка просто вважає, що треба бути дуже обережними у відносинах з людьми, не довіряти їм, однак це не заважає їм загалом бути більш орієнтованими на те, щоб покладатися на когось у своєму житті, ніж на власні зусилля.

Таким чином, можемо сказати, що загалом всі відібрані респонденти не є повністю індивідуалізованими особами, однак представники першого кластеру є найбільш близькими до цього, представники другого кластеру є середньовіддаленими від індивідуалізації ціннісної свідомості, а третій кластер об'єднав людей з далекими від індивідуалізації ціннісними преференціями.

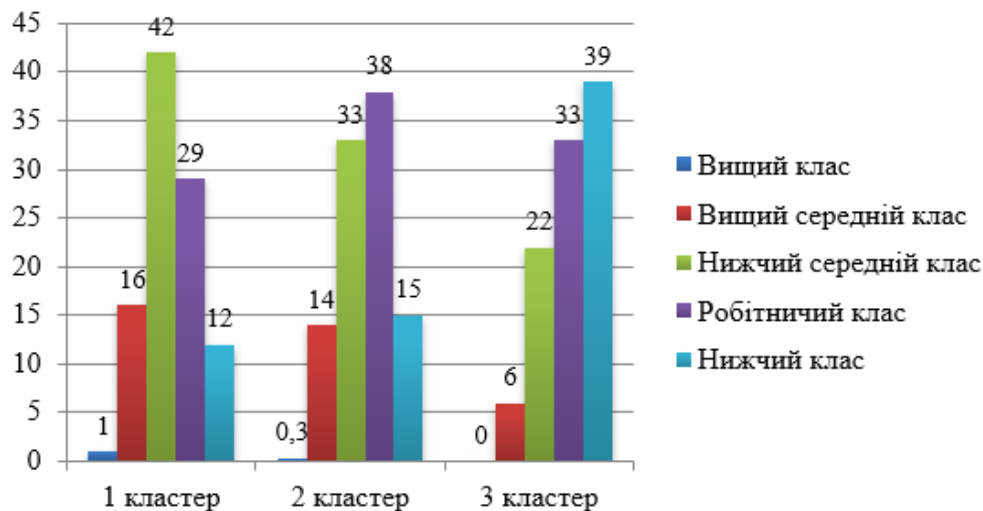
Подивимось на соціально-демографічні характеристики респондентів з усіх кластерів (рис. 10-14).

Рис. 10 Кластери за індивідуалізацією відповідно до покоління, %

За поколінним складом перші два кластери є майже ідентичними, до того ж представників поколінь бєбі-бумерів, «X» та «Y» там приблизно однакова частка, меншість складають традиціоналісти та покоління «Z». А в третьому кластері більшість складають бєбі-бумери, вдвічі менше покоління «X», а «Z» – найменша частка.

Рис. 11 Кластери за індивідуалізацією відповідно до соціального класу (суб'єктивна оцінка), %

Можемо побачити, що переважний клас якісно знижується з кожним кластером. Якщо в першому домінує нижчий середній клас, то в другому до нього приєднується робітничий клас, а в третьому кластері взагалі переважає нижчий клас. Власне, якщо згадати характеристики, які переважають в третьому кластері (підтримка рівності

доходів незважаючи на індивідуальні зусилля, покладання відповідальності за забезпечення громадян на державу), можна прослідкувати певну логіку.

Рис. 12 Кластери за індивідуалізацією відповідно до статі, %

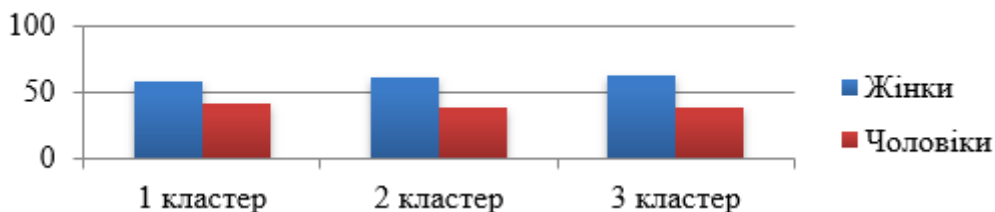

Рис. 13 Кластери за індивідуалізацією відповідно до сімейного стану, %

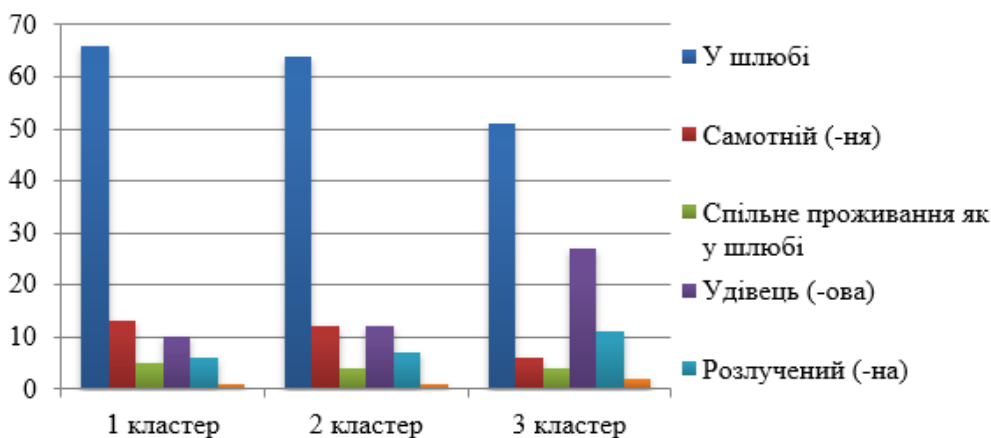
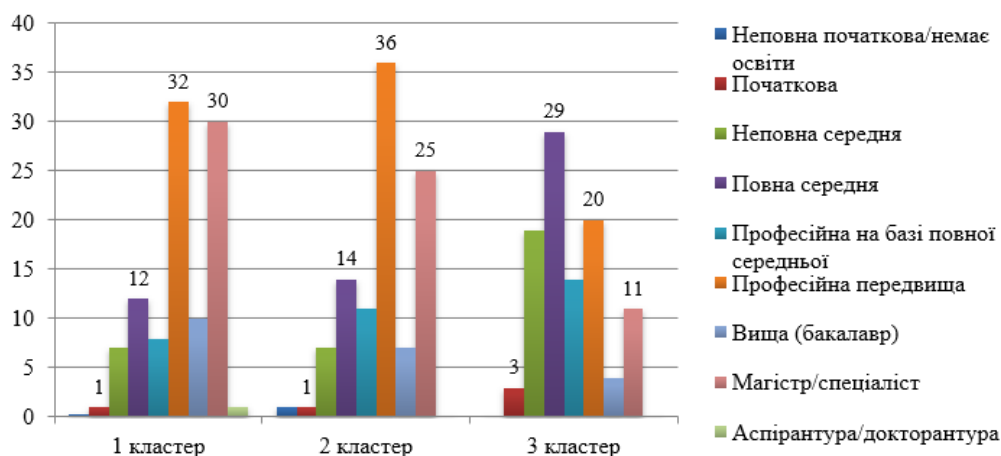

Рис. 14 Кластери за індивідуалізацією відповідно до рівня освіти, %

Наведені вище дані свідчать про те, що більшість респондентів в усіх кластерах у шлюбі, однак помітно також, що в третьому кластері досить багато удівців та удів. Можемо пов'язати з тим, що цей кластер складають найстарші респонденти. Щодо рівня освіти, можемо сказати, що представники перших двох кластерів більш освічені, ніж респонденти з третього кластеру. Отже, надамо узагальнену характеристику представникам всіх трьох кластерів у вигляді таблиці (табл. 5).

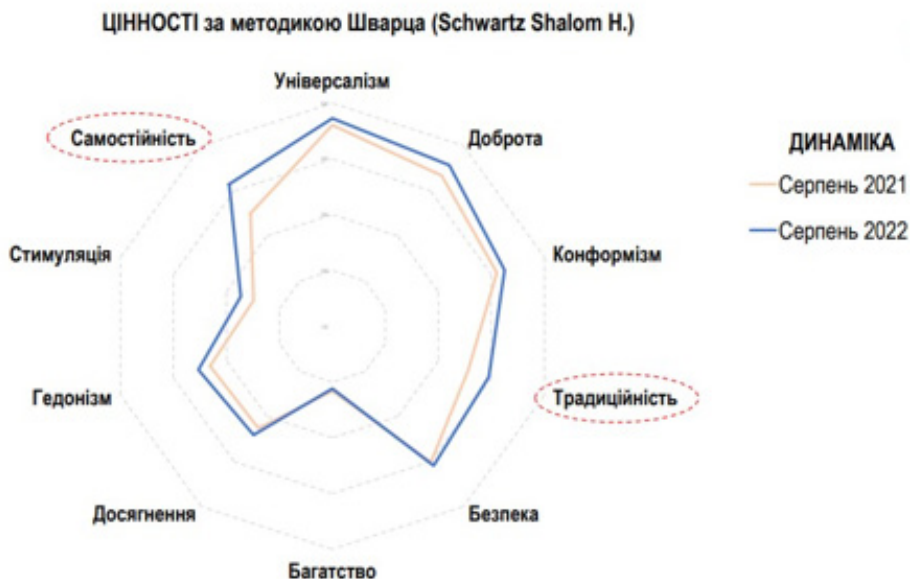
Табл. 5. Кластери за індивідуалізацією

Характеристика	1 кластер	2 кластер	3 кластер
Покоління	Бєбі-бумери, «Х», «У», «Z»	Бєбі-бумери, «Х», «У», «Z»	Бєбі бумери, «Х»
Соціальний клас	Нижчий середній	Нижчий середній, робітничий	Н и ж ч и й , робітничий
Стать	Жіноча, чоловіча	Жіноча, чоловіча	Жіноча, чоловіча
Сімейний стан	У шлюбі	У шлюбі	У шлюбі, удівець (-ова)
Рівень освіти	Професійна передвища, магістр/спеціаліст	Професійна передвища, магістр/спеціаліст	Повна середня, професійна передвища, неповна середня

Метод кластерного аналізу допоміг нам краще зрозуміти, ким є потенційні індивідуалізовані особи. Застосування аналізу двовимірних розподілів надало можливість визначити, які соціально-демографічні характеристики мають представники кластерів та які люди мають перешкоди індивідуалізації їхньої ціннісної свідомості. Метод кластерного аналізу є більш корисним і точним, ніж, наприклад, побудова фільтрів, адже там ми маємо справу з теоретичним групуванням осіб, а тут програма виконує емпіричне групування на основі отриманих даних. Проте його результати є більш складними для інтерпретації, що спричиняє ризик недовіри до кластерного аналізу з боку інших дослідників.

Отже, огляду на здійснений порівняльний аналіз за даними Світового дослідження цінностей 1996 та 2020 років, ми можемо підтвердити виявлену нами в попередніх роботах тенденцію індивідуалізації ціннісної свідомості населення України. Однак повномасштабне вторгнення Росії на територію України є фактором, який вплинув та продовжує впливати на всі сфери життя українців, зокрема й на їхню ціннісну свідомість. Звернімось до даних дослідження Соціологічної групи «Рейтинг» щодо ціннісних зрушень за час війни порівняно з 2021 роком (рис. 15) [3].

Рис. 15 Динаміка цінностей українців, 2021-2022, (загалом по масиву)

У контексті вивчення індивідуалізації ціннісної свідомості найбільш важливою з наданих для нас є цінність самостійності. У 2022 році саме ця цінність зазнала найбільших зрушень та стала значно важливішою для українців. Можна пов'язати це з тим, що в період повномасштабного вторгнення, за умов загрози окупації територій російською армією потреба у свободі в думках та діях стала більше усвідомлюваною та, відповідно, цінною.

Слід також зазначити, що війна ставить людей в такі умови, коли вирішувати свої проблеми самостійно стає неможливим. Тому люди вдаються до колективних практик. Це особливо характерно в періоди активних фаз військових дій, коли люди зазнають найбільшої травми та стикаються з найбільшою кількістю проблем, пов'язаних із неможливістю задоволення базових потреб. Проте, на нашу думку, це не означає, що цінності українців стали колективістськими, а тенденція до індивідуалізації ціннісної свідомості більше не є актуальною. Припускаємо, що цінність незалежності, яку ми виокремили як один з ключових індикаторів індивідуалізації, так само як і цінність самостійності, підвищилася через фактор війни. Через загрозу життю могла підвищитися й цінність сім'ї.

Наразі в українському суспільстві є поширеним феномен роз'єднання сімей, коли жінки з дітьми переїжджають на більш безпечні території, залишаючи чоловіків вдома, або коли чоловіки йдуть захищати країну, відповідно, залишаючи жінок. Це може змушувати їх частіше приймати

рішення самостійно, що розвиває індивідуалізацію їхньої ціннісної свідомості.

Отже, можемо висунути гіпотезу, що, незважаючи на необхідність вдавання до колективних практик через війну, ціннісній свідомості українців не перестає бути притаманною тенденція до індивідуалізації.

Висновки. Вивчаючи індивідуалізацію як ціннісний процес, ми стикнулися з проблемою не повноцінної відповідності можливостей, які надає анкета обраного дослідження, меті нашої роботи. Через це досягнути її вдалося лише частково. Наприклад, наше розуміння самостійності в контексті індивідуалізації є значно ширшим, ніж відповідальність за власну забезпеченість. Ми б, скоріше, говорили про процес прийняття рішень, не залежних від інших людей, навіть з найближчого оточення. Проте в анкеті не було поставлено відповідного запитання.

Застосовуючи різні методи статистичного аналізу даних, ми дійшли висновків, що, по-перше, аналіз одновимірних розподілів не є повноцінним та надає мало інформації для вивчення такого складного та комплексного процесу, як індивідуалізація ціннісної свідомості. Однак це допомогло нам знайти аспекти, на які було цікаво звернути увагу під час подальшого аналізу іншими методами.

Метод побудови фільтрів дозволив нам виділити індивідуалізованих осіб в одну групу на основі теоретичного осмислення. Проте знову-таки через те, що індивідуалізація ціннісної свідомості охоплює багато аспектів, метод побудови фільтрів не є найбільш оптимальним для вивчення індивідуалізованих осіб.

Метод аналізу двовимірних розподілів надав можливість з'ясувати, які соціально-демографічні характеристики притаманні індивідуалізованим особам. Цей метод може бути корисним для перевірки гіпотез про зв'язок між різними показниками, проте в нашому випадку ми не мали конкретних гіпотез для перевірки, та цей метод не виявився достатнім.

Було застосовано метод кластерного аналізу, який дозволив виділити три українців осіб з різним рівнем індивідуалізації свідомості. Всі вони не є повністю індивідуалізованими, однак представники першого кластеру є найбільш схильними до цього, у той час як респонденти, які складають третій кластер, досить далекі від цієї ціннісної трансформації. Цей метод дозволив найбільш повноцінно (порівняно з іншими використаними методами) вивчити індивідуалізацію ціннісної свідомості українців. Також, на нашу думку, кластерний аналіз дозволив найбільше наблизитися до розуміння того, якими є індивідуалізовані особи в суспільстві та якою мірою. Проте обмеженням цього методу є те, що він вимагає найбільшої аналітичної залученості. Ефективність використання кластерного аналізу залежить від авторських особливостей дослідника в інтерпретації даних, що може бути проблемою в контексті оцінки надійності такого аналізу.

Загалом можемо сказати, що використання більш складних методів дозволяє робити більш глибокий аналіз та глибше розуміти проблему, але прості методи допомагають з'ясувати проблемні питання, які потребують пильнішої уваги під час подальшого аналізу.

Аналіз перспектив трансформації ціннісної свідомості українців у бік індивідуалізації дозволив нам сформулювати гіпотезу про те, що, незважаючи на підвищення частоти вдавання до колективних практик через повномасштабне вторгнення Російської Федерації на територію України, тенденція до індивідуалізації ціннісної свідомості українців залишається актуальною.

До перевірки цієї та інших зазначених в роботі гіпотез ми плануємо звертатися в подальших наукових студіях щодо цієї проблематики.

Використана література:

1.Беляєва В. Індивідуалізація як новий вимір ціннісних орієнтацій студентської молоді. Соціологія у (пост)сучасності. Збірник тез доповідей учасників XVII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів, докторантів і молодих вчених. Х.: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2020. С. 30-32

2.Беляєва В. О. Індивідуалізація сімейних цінностей сучасної студентської молоді (кейс України). Трансформація соціальних інститутів в інформаційному суспільстві : збірник тез доповідей учасників IV Конгресу Соціологічної асоціації України, м. Харків, 28-29 жовтня 2021 р. Х. : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2021. С. 271-272

3.Соціологічна група «Рейтинг». Сімнадцяте загальнонаціональне опитування: Ідентичність. Патріотизм. Цінності (17-18 серпня 2022). URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/s_mnadcyate_zagalnonac_onalne_opituva_nnya_dentichn_st_patr_otizm_c_nnost_17-18_serpnya_2022.html

4.Bauman, Zygmunt, Liquid Modernity. Cambridge, UK : Malden, MA: Polity Press; Blackwell, 2000.

5.Bauman, Zygmunt, The Individualized Society. Cambridge, U.K. : Polity Press, 2001.

6.Beck, Ulrich. Risk Society: Towards a New Modernity. London ; Newbury Park, Calif.: Sage Publications, 1992.

7.Bieliaieva Viktoriia. Value transformations of Ukrainian student youth in the educational space. Media i Społeczeństwo 2022; 17 (2): 125-132.

DOI: 10.5604/01.3001.0016.3052

8.Haerpfer, C., Inglehart, R., Moreno, A., Welzel, C., Kizilova, K., Diez-Medrano J., M. Lagos, P. Norris, E. Ponarin & B. Puranen (eds.). 2022. World Values Survey: Round Seven - Country-Pooled Datafile Version 4.0. Madrid, Spain & Vienna, Austria: JD Systems Institute & WVSA Secretariat

9.Inglehart, R., C. Haerpfer, A. Moreno, C. Welzel, K. Kizilova, J. Diez-Medrano, M. Lagos, P. Norris, E. Ponarin & B. Puranen et al. (eds.). 2014. World Values Survey: Round Three - Country-Pooled Datafile Version: www.worldvaluessurvey.org/

Madrid: JD Systems Institute

10.Kluckhohn C. Value and value-orientation in the theory of action.

C. Kluckhohn. Toward a general theory of action. New York: Harper, 1962.

11.Rokeach, M. (1973). The nature of human values. New York, NY: Free Press.
438 p.

References

1.Bieliaieva V. (2020). Individualisation as a new perspective on the value orientations of students. *Sotsiologhiia u (post)suchasnosti*. Zbirnyk tez dopovidei uchasnykiv XVII Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii studentiv, aspirantiv, doktorantiv i molodykh vchenykh - (pp. 30-32) - Kharkiv: V. N. Karazin Kharkiv National University [in Ukrainian].

2.Bieliaieva V. (2021). Individualisation of family values of modern student youth (the case of Ukraine). *Transformatsiia sotsialnykh instytutiv v informatsiinomu suspilstvi : zbirnyk tez dopovidei uchasnykiv IV Konhresu Sotsiologichnoi asotsiatsii Ukrainy - (pp. 271-272) - Kharkiv: V. N. Karazin Kharkiv National University [in Ukrainian].*

3.Sotsiologichna hrupa «Reitynh» (2022). Seventeenth national survey: Identity. Patriotism. Values. Retrieved from: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/smnadcyate_zagalnonac_onalne_opituva_nnya_dentichn_st_patr_otizm_c_nnost_17-18_serpnya_2022.html [in Ukrainian].

4.Bauman, Zygmunt, *Liquid Modernity*. Cambridge, UK : Malden, MA: Polity Press; Blackwell, 2000.

5.Bauman, Zygmunt, *The Individualized Society*. Cambridge, U.K. : Polity Press, 2001.

6.Beck, Ulrich. *Risk Society: Towards a New Modernity*. London ; Newbury Park, Calif.: Sage Publications, 1992.

7.Bieliaieva Viktoriia. Value transformations of Ukrainian student youth in the educational space. *Media i Społeczeństwo* 2022; 17 (2): 125-132.

DOI: 10.5604/01.3001.0016.3052

8.Haerpfer, C., Inglehart, R., Moreno, A., Welzel, C., Kizilova, K., Diez-Medrano J., M. Lagos, P. Norris, E. Ponarin & B. Puranen (eds.). 2022. *World Values Survey: Round Seven - Country-Pooled Datafile Version 4.0*. Madrid, Spain & Vienna, Austria: JD Systems Institute & WWSA Secretariat

9.Inglehart, R., C. Haerpfer, A. Moreno, C. Welzel, K. Kizilova,

J. Diez-Medrano, M. Lagos, P. Norris, E. Ponarin & B. Puranen et al. (eds.). 2014. *World Values Survey: Round Three - Country-Pooled Datafile Version*: www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV3.jsp. Madrid: JD Systems Institute

10.Kluckhohn C. Value and value-orientation in the theory of action.

C. Kluckhohn. Toward a general theory of action. New York: Harper, 1962.

11. Rokeach, M. (1973). The nature of human values. New York, NY: Free Press. 438 p.

**Індивідуалізація ціннісної свідомості українців:
способи емпіричного вимірювання
та результати їх застосування**

Вікторія Беляєва

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,

майдан Свободи, 4, Харків, 61022,

belyayevava@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0437-0116>

The relevance of the study is determined by the recorded tendency of individualization of the value consciousness of the population of Ukraine and the process of active value transformation in the consciousness of Ukrainians under the influence of the full-scale invasion of the Russian Federation into the territory of Ukraine. The theoretical foundations for studying this problem are considered

(Z. Bauman's concept of individualized society, U. Beck's understanding of individualization). Despite the theoretical elaboration of the problem of individualization in society, there are no examples of empirical research on this topic, which prompts the search for ways to empirically measure the process of individualization. The article conceptualizes and operationalizes individualization as a value process, based on the fact that individualized practices are characteristic of modern Ukrainians in various spheres and are value-based. The author's own system of indicators of individualization based on the questionnaire of the World Values Survey is proposed. The main indicators are the value of independence, mistrust of people, support for the dependence of income on individual efforts, and support for responsibility for one's own security. The article analyses what aspects of understanding the process of individualization of value consciousness are provided by: analysis of univariate distributions by individual indicators, the method filtering data, analysis of bivariate distributions, cluster analysis). As a result of the cluster analysis, three groups of Ukrainians were distinguished, characterized by individualization of value consciousness to varying degrees: those closest to individualization, medium distant and significantly distant from this process. The first group was the most numerous. The analysis of the World Values Survey data makes it possible to study the process of individualization of Ukrainians' value consciousness only partially, since the questionnaire does not contain all the questions that would correspond to the understanding of individualization as a value process. The prospects for the development of the tendency of individualization of the value

consciousness of Ukrainians are considered. A number of hypotheses are proposed, including the assumption that the trend of individualization of the value consciousness of Ukrainians will continue to develop, despite the need to resort to collective practices caused by the war in Ukraine.

Keywords: individualization, values, value processes, value transformations, empirical measurement.

Стаття надійшла до редколегії 15.07.2023

Стаття прийнята до друку 08.09.2023